

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԴԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՔՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԽԻՏԵԿՏՈՒՐԱԿԱՆ ԻՎԱՆՏԵՐԻՐ ԻՆՏԵՆՏԻՎ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

№ 21

2025

Բաֆֆի Քորթոշյան
ԱՐԱՍՈ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

էջ 1

Սաթենիկ Խուրշուդյան
ՎԻՍԱԳՐԵՐՆ «ԱԿՕՍ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

էջ 27

Բաֆֆի Քորթոշյան
**ԽՆՁՈՐԵՍՎԻ ՍԲ. ՀՈՒԹՍԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԱՎԱՆԴԱՏԱՆ ԲԵՐԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ՈՒ ԲԵՐԾԱԳՐԵՐԸ**

էջ 35

Աշոտ Հակոբյան
ՆՊԱՏ ԼԵՈՒՆ ԳԱԳԱԹԻ ՎԱՆՔԸ

էջ 39

Էմմա Արրահամյան
ՃԱԿՈՒՈՒ

էջ 45

Աշոտ Հակոբյան
ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍԱՆՆԱՊԱՏԻ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔԻՑ

էջ 61

Էմմա Արրահամյան
ՎԱՆԻ ՏԻՐԱՄԱՅՐ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԶԱՆԳԸ

էջ 63

Բաֆֆի Քորթոշյան
**ԵԶՆԱԳՈՍԵՐՑԻ ՄԵԼԻՔ ՄԻՐԶԱՆԱՆԻ
ՆՈՐԱՀԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐԸ**

էջ 64

N 21

2025

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՄՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՆԱՅՆՈՂ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿԱՆ ՊԱՏԱՆԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԻ ԲՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

Հայկական ճարտարապետություն

Facebook ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ԱՐԱՄՈ ԳՅՈՒՂԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Բաֆֆի Զորթոշյան

ԱՐԱՄՈ. գյուղը հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի (ՀՃՈՒ), 1991 թ. և հողվածագրի (ՀՃՈՒ), 2011 թ.)

Տեղադրություն. գտնվում է (35.630387, 36.135157) Սիրիայի Արաբական Հանրապետության Լաթաքիայի նահանգում՝ Լաթաքիա քաղաքից 33 կմ հյուսիս-արևելք՝ «...ճեպել-Նեպիլինիս կամ ճեպել-Տերիս ըստած բարձր լեռան վերայ...»¹:

¹ Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից ստորագրութիւնը եւ գիւղացոց արոյի վիճակը, «Միօն», 1866, № 7, 1 յուլիսի, էջ 97: Տե՛ս նաև **Sanjian A.**, The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion, Cambridge, 1965, p. 56. **Տե՛միքնեան Վ.**, Գա-

Բնակավայրը գոյացել է բարձր լեռնադաշտում՝ «...շրջապատուած հիւսիսէն ու հարաւէն լեռնակներով ու անտառներով»²: Նրա դիրքը «արեւմտքէն յարեւելք՝ և դէպ ի արեւմտեան հիւսիս իր հայեցուածքն ունի...: Արեւմտեան կողմէն Միջերկրա-

ւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, հ. Ա, Ամբիլիաս, 1980, էջ 368: ² **Այծեանն**, Նմոյշ մը Արամօ գիւղին հայ լեզուէն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1907, № 1, յունուար, էջ 27:

ԱՐԱՄՈ. քնակելի տներ (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ.)

կան ծովը զուարճալի տեսարան մի կը ներկայացնէ, ուսկէ կ'երեւին Կիպրոս կղզոյն լեռանց գագաթները, երբ պարզ երեկոյեան դէմ արեգակը իւր մայրը մտնելու ժամանակ ոսկեփայլ հրային ճառագայթները կը զարնէ անոնց վերայ: Իսկ առաւօտեան դէմ դէպ ի արեւմուտք դարձած ատեն, գիւղէն 2 ժամ հեռի բարձր լեռան վերայէն արեգական ոսկեփունջ նշոյլները ծովեզերքէն մինչեւ լեռներուն ստորոտը 7-8 ժամ տարածութիւն ունեցող դաշտին վերայ ծագած ատեն սքանչելի տեսարան մի կը կազմեն մարդու աչաց. հարաւէն Թարապուլուսի բարձրածայր լեռները կ'երեւին, որոնք կ'երթան կը հասնին մինչեւ ի հիւսիս Ճէյէլ-Ազոյ կոչուած լեռը, որ Քէսայի բարձր լեռանց մէկն է: Սոյն բնութեան գեղեցկութիւնը անելի զգալի է զարնան ատեն, երբ գիւղի խորճանման անշուք տներուն տանիքէն դէպ յարեւմուտս դիտած ատեն, լեռներուն բարձրութիւնը, ձորերուն խորութիւնը, դաշտին ընդարձակ տարածութիւնը միանգամայն մարդոյս աչաց առջեւ պարզուելով, և անդիու կողմն ալ ահագին ծովուն արեւելեան ափունքը Թարթուսի խորշէն մինչեւ Սուեթիա (Սելեկիա) թերակղզի մի կազմած, Լադաքիայի դիրքն ու սահմանները կը տեսնուին»³:

Անվանում. գյուղանվան՝ մեզ հայտնի հնագոյն հիշատակումը 1466 թվականից է՝ Յարամու ձևով⁴, ավելի ուշ՝ 1864 թ., հիշվում է Արամայ տարբերակով⁵: Ի դարի սկզբին Իսկենտեր Գարանյանը գյուղի պատմական անվանումների շարքում նշում է Արիմա, Ուրեմի և Ուրիմա անվանաձևերը⁶, իսկ Սուքիաս Էփրիկյանը՝ Արամին⁷:

Ըստ ավանդության՝ «Գիւղն՝ իւր անունը առած է տ. Արամ անուն քահանայէ մը»⁸:

3 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 97-98:
 4 Նշվ. հոդվ., էջ 99:
 5 Նշվ. հոդվ., էջ 97:
 6 Այծեան, նշվ. հոդվ., էջ 27:
 7 Էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Խ. Ա., Վենետիկ, 1903-905, էջ 288:
 8 Թրքակից Բերիոյ (քին. Արսեն Հարությունյան), Կիլիկեան մոտացուած անվանումներ, «Արեւելեան մամուլ», 1906, № 49, 29 նոյեմբերի, էջ 1203:

ԺԹ դարի վերջից հիմնականում հիշվում է Արամ անվանաձևով:

Այժմ արաբերեն փոքր-ինչ հնչյունափոխված պաշտոնապես կոչվում է عرامو:

Վարչական կացությունը. 1466 թ. գյուղը մտնում էր Շամ (կենտրոնը՝ Դամասկոս) աշխարհի Սակունյանց (կենտրոնը՝ Սալահ ալ-Դինի բերդ) երկրի⁹, Օսմանյան կայսրության կործանման նախօրեին՝ Բեյրութի վիլայեթի Լաթաքիայի սանջակի Սահիյուն կազայի¹⁰, 1920-1942 թթ.՝ Ֆրանսիական Սիրիայի Ալավիական Ինքնավար Պետության, իսկ հետո՝ Լաթաքիայի նահանգի սահմաններում¹¹:

Այժմ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության Լաթաքիայի նահանգի Ալ-Հաֆֆե գավառի Սլանֆե շրջանի կազմում է:

Բնակչություն. գրավոր աղբյուրներում գյուղը զուտ հայաբնակ է հիշվում դեռևս 1864 թ.¹², սակայն տեղաբնակների ավանդազրույցները¹³, ինչպես նաև պահպանված նյութական մշակույթի հուշարձանները հուշում են, որ հայերն այստեղ ներկայություն են ունեցել առավելագույն ժԲ-ԺԳ դարերից: Սակայն գյուղի բնակչության թվաքանակին վերաբերող վիճակագրական տվյալները մեզ են հասել՝ սկսած Ի դարի սկզբներից: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ զուտ հայաբնակ գյուղը 1903 թ. ուներ 50¹⁴,

9 Չոլաքեան Յ., Պատմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականութիւնները, Երևան, 2023, էջ 292:
 10 Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի Արդարադատության և Դավանանքների մինիստրոթյան ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները, «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, էջ 112:
 11 زيدون الزعبي، عبد العزيز الحلاج، صهيب الزعبي، جاد الحلاج، تطور خريطة التقسيمات الادارية في سورية: مئة عام من العلاقة الاشكالية بين المركز والمحليات، ٢٠٢٢، ص. ١٣-١٧.
 Տե՛ս նաև Չարքեան Պ., Ալաուիք պետութիւն, «Սիրիահայ տարեգիրք», Ա տարի, 1929, էջ 128, 140:
 12 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 97: Հմմտ. Թոփուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, 1986, էջ 50:
 13 Թրքակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:
 14 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 288:

ԱՐԱՄՈ. քնակելի տներ (ըստ: Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ. և հոդվածագրի, 2011 թ.)

1906 թ.՝ 60¹⁵, 1907 թ.՝ 70 տուն¹⁶, իսկ 1911 թ.՝ 62 տուն՝ 353 բնակիչ¹⁷:

Հարյուրամյակներ շարունակ տարբեր փորձությունների դիմակայած գյուղի բնակչությունն անդառնալի կորուստներ է կրում ինչպես Մեծ եղեռնի, այնպես էլ 1919 թ. արաբական ապստամբության ժամանակ: Արամոն դատարկվում է, իսկ բնակիչները մինչև Ֆրանսիայի կողմից ապստամբության ճնշումն ապաստան են գտնում հարևան արաբ ընտանիքների մոտ: Նրանցից միայն մի մասն է վերադառնում գյուղ¹⁸:

1931 թ. ուներ ընդամենը 24 տուն՝ 125 հայ բնակիչ¹⁹:

1946-1947 թթ. հայրենադարձության ալիքը ևս մեծ վնաս է հասցնում Արամոյի դարավոր հայոց կյանքին: Դրա հետևանքով մեծապես նվազում է

հայ բնակչության թիվը²⁰. գյուղից և Լաթաքիայից 120 հոգի ներգաղթում է Սովետական Հայաստան²¹:

1958 թ. գյուղն ուներ 22 հայ տուն²², 1970-ական թթ.՝ 100 հայ բնակիչ²³:

2011 թ.՝ մեր այցելության ժամանակ, մշտապես բնակվում էին 5 տուն (16 շունչ) հայեր²⁴ (ևս 7 տուն՝ որպես ամառանոց) և 60 տուն ակիներ:

2023 թ. գյուղի մնայուն բնակիչներն արդեն ակիներն էին. «Լաթաքիա բնակող ու Արամոյի մեջ տուն ու պարտեզ ունեցողները [հայերը] հոս կ'ելլեն ամռան եւ արձակուրդի օրերուն...»²⁵:

Տնտեսություն. 1864 թ. Լաթաքիայի եկեղեցու տեսուչ Չաքարիա վարդապետը գյուղաբնակների կենցաղային և տնտեսական ծանր պայմանների մասին գրում է. «...երբ այցելութեան ելայ Արամայ գիւղի հայազգի ժողովրդոց, քերես առաջին անգամ տեսած ըլլալուս է, սիրտս ի խոր խոցեցաւ, երբ տեսայ զիրենք լեռներու գլուխները, ամենախեղճ խրճիթներու ու ծերպերու մեջ պատսպարուած յետին աղքատութեամբ, որոնց ապրած կեանքը ոչ իրենց և ոչ իրենց ընտանեաց համար է, այլ զիրենք հարստահարող նրսերի Մուգատտիմին»²⁶. որ երկ-

15 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

16 Այծեամն, նշվ. հոդվ., էջ 27:

17 Տունկեան Գ., Նիւթեր Լաթաքիոյ եւ շրջակայքի հայ ազգաբնակչության պատմութեան, Հալեպ, 1983, էջ 10: Հմմտ. նշվ. աշխ., էջ 33: Մովսէս վարդապետ Ոսկերիչյանի կազմած 1911 թ. մարդահամարում գյուղի ազգատոհմերից հիշվում են՝ Ազրաքյան, Ասատուրյան, Աստուածատուրյան, Գազանճյան, Գասիս, Գարուն (Գարունյան), Խելիլ (Խելիլյան), Խիշա (Խիշայան), Հակոբյան, Հայտար, Հանեսյան (Հաննեսյան), Հապիպյան, Հավաթ, Հատտետյան (Հատտատ, Հըստետ), Ճապուրյան, Մզաղսի (Մըգտիսի, Մըգտըսի), Յագուսյան, Նաամե, Նաումյան, Շավիթո, Սեֆերյան, Սողոմոնյան, Վանեսյան, Տերուս, Տիպե, Ֆարահյան (Ֆերահյան) (Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 333-336):

18 Չոլաքեան Յ., Արամո գիւղի մօտիկ հայոց վանքը՝ Ս. Աստուածածին ու Ս. Գեորգ եկեղեցիներով, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն», 2021, № 2, էջ 34: Նույնի՝ նշվ. աշխ., էջ 283:

19 Մինասեան Մ., Եփրեմ եպիսկոպոս Տոհմունիի անուիպ տեղեկագիրը Լաթաքիոյ, Քեսապի ու շրջակայքի հայութեան իրավիճակին մասին (1931 թ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 2018, № 126, էջ 194: Բնակչության նվազման հետ մեկտեղ գյուղի տվյալները հիմնականում ներկայացվել են հայաբնակ Ղենմիե գյուղի հետ միասին. այսպես՝ երկու գյուղերը 1929 թ. ունեին 400 (Չոլաքեան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 140), 1940 թ.՝ 282 (Վիճակագրական տախտակներ 1940 տարւոյ, «Հասկ», 1941, № 3-4, էջ 55), իսկ 1943 թ.՝ 200 գուտ հայ բնակիչ (Բնակչութիւն Կիլիկիոյ թեմին, «Հասկ», 1944, № 5-7, էջ 100):

20 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 199: 2011 թ. գյուղաբնակ Արիստակես Անդրիասյանը մեզ հայտնեց, որ 1947 թ. գյուղից Հայաստան է տեղափոխվել 24 ընտանիք:

21 Նշվ. աշխ., էջ 285: Հայտնի է, որ հայրենադարձների մեծ մասը բնակություն է հաստատում Նոր Արշէում (Ղարիբյան Ա., Հայերեն նորահայտ բարբառների մի նոր խումբ, Երևան, 1958, էջ 9):

22 «Հասկ», 1958, № 8-9, էջ 361:

23 Մասառե Կ., Հայերու ներկայութիւնը Սուրիական ծովափին վրայ, «Գեղարդ սուրիահայ տարեգիրք», Հալեպ, Բ գիրք, 1976-1978, էջ 272:

24 Գյուղում բնակվող հայերի ազգանուններն են՝ Դարրուս (Տերուս, Անդրիասյան), Ղազընջի (Գազանճյան), Շաուիթո (Շավիթո) և Ֆարահ (Ֆարահյան, Ֆերահյան): Գյուղից հեռացել են Ազրաք (Ազրաքյան), Իսկենդեր, Հայտար, Հուար և Քասիս (Գասսիս) տոհմերը:

25 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 286:

26 «Նրսերի Մուգատտեմ սոյն անուամբ նշանակեալ գերդաստանի անուն է, անկրօն և առանց աղեաց մարդիկներ, որոնք գիւղացի հայոց վերայ քիչ քիչ ազդեցութիւնին մեծցնելով, սկսած են բռնանալ, և անոնց ձեռքը գտնուած բոլոր հայրենա-

րին տերն է, գոր իրենք պարոն կ'անուանեն: Ասոնց քաշած նեղուեց ականատես եղայ, ոչ ամառը դա- դարում ունին և ոչ ձմեռը, ոչ գիշեր և ոչ ցերեկ գի- տեն»²⁷:

Գրանցից բացի՝ «Տեղական իշխանությունն ալ կարեպէս ծանրացած է խեղճերուն վերայ, որոս ձիաւորները թէ՛ պատճառաւ և թէ՛ առանց պատճա- ռի երբէք պակասած չեն ասոնց բնակարաններէն, թէ՛ իրենք կը կերակրին և թէ՛ իրենց ձիանքը: Շաբաթն երկու երեք անգամ... տուրքերը պահանջելով ի- րենցմէ: Տասանորդական տուրքը, որ ըստ կանոնի և օրինաց տէրութեան 10 առ 0/0 է, իրենք չորսէն մէկ կ'առնուն, իսկ թիւքունէն՝ 10000 կապ կ'առնուն»²⁸:

1906 թ. Արամոյի «Ժողովուրդն արհեստագործ է: Երկիրը հասութաբեր է, արմտիք, ծխախոտ, մե- տաքս, մեղր, ձէք եւ ամեն տեսակ միրգեր»²⁹:

Կրոնական կացութիւնը. հայտնի է, որ 1850- ական թվականների կեսերին, կորցնելով վերջին քահանային, գյուղը «...հոգեւոր եւ թեմական իմաս- տով բոլորովին անմխիթար վիճակի կը մատնուի»³⁰: Այդ մասին է վկայում նաև 1864 թ. Լաթաքիայի եկե- ղեցու տեսուչ տեր Զաքարիա վարդապետը. «Եօթ ութ տարիէ ի վեր, ոչ եթէ առաջնորդի՝ այլ և ոչ կար- գաւորի երես տեսած են, իրենց նորածին զակը- ները ամխաներով և տարիներով առանց մկրտու- թեան մնացած են, իրենք անհաղորդ՝ ու ննջեցեալ- նին առանց օրհնութեան թաղման: Ազգութեան նշան եղող իրենց մայրենի լեզուին տեղ աղճատեալ արաբերէն խօսելով, լուսաւորչական եկեղեցոյ հո- գեւոր մխիթարութիւններէն աշայէս գուրկ մնալնին ցաւօք սրտի կը յայտնեն մեզ...»³¹:

Իրավիճակը որոշ չափով կարգավորվում է, երբ 1860-ական թթ. առաջին կեսին լաթաքիացի Աստ- վածատուր էֆենդու «...ստիպելովը հոգեւոր այցե-

լութիւններ կ'ընէ սոյն գիւղօրէից մէջ դասապացի (Զմիւռնիա) Աթանաս վարդապետը, որոյ վարած պաշտօնը թէպէտ և ոչ ըստ փափաքանաց է, այլ մեծ նշանակութիւն ունի տեղոյն վիճակին նկատ- մամբ»³²:

Ի դարի սկզբին՝ 1906 թ., նշվել է, որ «...գիւղին գանգատը՝ ինչպէս բոլոր գիւղերունն ալ, կրօնական մխիթարութենէ գուրկ ըլլալնին է»³³: Այնուհանդերձ, նույն թվականին վկայվել է, որ «Ժողովուրդն ընդ- հանուր առմամբ բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր է: Եր- բէք տեղի չեն տուած օտարադաւան մարդորսնե- րուն: Չիրար կը սիրեն եւ 50 տարիէ ի վեր դատ մը չեն ունեցած»³⁴:

1929 թ. մշտական հոգևորական չունենալու հե- տևանքով գյուղի բնակիչները հանգուցյալներին ամփոփում էին առանց քահանայի³⁵: Նույն թվա- կանին «...Լաթաքիոյ հոգեւոր տեսուչ եւ շրջանի կաթողիկոսական փոխանորդ Եփրեմ ծ. վրդ. Տոհ- մունի կը լսէ գիւղացիներուն խնդրանքն...: 1929-էն ետք գիւղի հոգեւոր պետքերը կը հոգայ Ղնեմիէ գիւ- ղի քահանան՝ պարբերական այցելութիւններով»³⁶:

2011 թ.՝ մեր այցելութեան ժամանակ, գյուղը մշտական քահանա չունէր:

Ծխական դպրոց. հիմնադրման ստույգ տարե- թիվը հայտնի չէ: Առաջին անգամ հիշվում է 1906 թ. որպէս մեկ վարժապետով մանչերու դպրոց³⁷: Ամե- նայն հավանականութամբ, կրթօջախը երկար չի գործել³⁸ և փակվել է մինչև Մեծ եղեռնը:

Մտարայան վարժարան. հիմնադրվել է 1929 թ. հիմնականում արաբախոս³⁹ գյուղաբնակների շրջանում գրական հայերենի իմացությունը բարձ- րացնելու նպատակով. «Տարագրութենէն վերա- դարձին... ստիպուած են իրենց զաւակները դրկել գիւղէն 45 վայրկեան հեռու Ղըճպիյէ անուն մահմե-

կան կալուածքները և անշարժ սեփականութիւնները խլելով տիրած են, որոնց մէջ դարձեալ գիրենք բանեցնելով բոլոր վաստակնին վարուցաննին մինչեւ անգամ գրեթէ բերաննուն պատառը խլելով կը յափշտակեն» (Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 100):

27 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 100: 1860-ական թթ. սկզբներից «Մուգատտիմներուն տրուելիք վարուցաններէն եղած արդեանց իրաւունքը, ...հիմակ քանի մի հիւպատոսաց կը տրուի: Վասն զի Մուգատտիմը բարական ժամանակ կայ պարտական լինելով, Արամայ գիւղին (հանդերձ արտերովը) չորս մասին մէկը Գաղղիոյ հիւպատոսին անցած է 20.000 դահեկանի տեղ: Անցեալ տարի դարձեալ (1865 յունիս) Մու- գատտիմը պարտքի համար բանտարկուելով, մնացեալ գիւղին երկու մասն ալ, որ 33.000 դահեկանի տեղ գրաւ դրուած էր, կ'անցնի Լադաքիոյ ռուսաց հիւպատոս Մարգօ Իլիասին, իսկ միւս մէկ մասն ալ արդէն Ալի Հասան ըսուած տաճիկ Մուգատտիմին իշխանութեան տակն է: Ասոնք ա- մենքն ալ, թէ՛ քրիստոնեայ և թէ՛ անքրիստոնեայ գիւղատերերը ըստ առաջին սովորութեան խեղճ գեղացի հայոց ոսկորները կը ծծեն և բուրդին հետ մորթն ալ վիրաւորելով կը խուզեն» (Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 101):

28 Նշվ. հոդվ., էջ 100:

29 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

30 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 287:

31 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 101:

32 Նշվ. հոդվ., էջ 102:

33 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

34 Նույն տեղում: Նշվածին մասամբ հակասող տեղեկություն է փոխանցում Սուքիաս Էփրիկյանը, ըստ որի՝ «Բողոքակա- նութիւնը հոս մուտ գտած է և հայ տղայք բողոքականաց վարժարանը կ'երթան» (Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 288):

35 Չպուքճեան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 128, 140:

36 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 284: Նկատի ունենալով, որ «...գիւղացիք առանձին քահանայ պահելու վիճակի մէջ չըլ- լալով, ամիսը երկու անգամ Ղըճմիյէի քահանան կ'այցելէ իրենց ու կը պատարագէ...» (Միմասեան Ս., նշվ. հոդվ., էջ 196): Այլ տեղեկությամբ՝ Սբ. Ստեփանոս եկեղեցուն պաշտո- նավարում էր Լաթաքիայից հյուր եկած մի քահանա, որը նաև մկրտության և պսակադրության արարողություն էր կա- տարում (Չպուքճեան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 140):

37 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

38 Միմասեան Ս., նշվ. հոդվ., էջ 197: Նկատի ունենալով այն, որ Մեծ եղեռնի նախօրէին գուտ հայաբնակ գյուղն արաբախոս էր (Տունկեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 33) կամ բարբառախոս. «Լե- գունին ղըճմացոց պէս արաբերէն է, եւ արաբախոսն հայե- րէն մը կը խօսին՝ գոր իրենք միայն կը հասկնան» (Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203), կարծում ենք՝ գրական հայերե- նին անծանոթ լինելը դպրոցի՝ երկար տարիների բացակա- յության արդյունք է:

39 Չպուքճեան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 128, 140:

Մր. Ստեփանոս եկեղեցին հարավ-արևմուտքից և արևելքից (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ.)

տական գիւղին մէջ բացուած պետական վարժարանը: 1929-ին, ...յաջողեցանք պետական արտոնագիրով եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կողմէ յատկացուած 25 անգլիական ոսկի կրթական նպաստով բանալ վարժարան մը եկեղեցւոյ շէնքին մէջ, Մեսրոպեան անունով, 35 երկսեռ փոքրիկներու համար, որոնցմէ 5-6 հատը՝ ալաուիք երախաներ»⁴⁰:

Ընդամենը մի քանի տարի հետո տեսանելի են դառնում դպրոցի ուսուցման արդյունքները. «1932-ի ամռան Բարգէն Ա. Աբոռակից կաթողիկոս... կ'այցելէ նաեւ Արամո եւ Ղնեմիէ գիւղերը ու հրրճուանքով ականատես կ'ըլլայ, թէ ինչպէս մանուկները հայերէն սորվել սկսեք էին նորաբաց դպրոցներուն մէջ»⁴¹:

Կրթօջախի հետագա գործունեւոյանը վերաբերող տեղեկութիւններ մեզ հայտնի չեն: Այնուամենայնիվ, այն գործում է մինչև 1949 թ. և փակվում⁴² աշակերտութեան անբավարար թվաքանակի պատճառով⁴³:

1958 թ. գյուղն ազգային դպրոց չունեք, և մանուկները հաճախում էին պետական վարժարան⁴⁴: Նույն թվականին ամառային վարժարան է սկսում գործել Բերիո թեմի ազգային առաջնորդարանի ջանքերով⁴⁵:

1996 թ. կրթօջախի շէնքը վերածվում է առաջնորդական ընդունարանի⁴⁶:

Մր. Ստեփանոս եկեղեցի. գտնվում է գյուղի հյուսիսարևելյան եզրին (35.630679, 36.135578): Այն

կից էր աղբյուրի հրապարակին⁴⁷, արևելքից և հարավից՝ գյուղական ճանապարհին, իսկ հյուսիսից և արևմուտքից՝ պարսպապատ շրջափակին:

Եկեղեցին առաջին անգամ վկայվել է 1864 թ. որպէս ավերակ, սակայն գործող կառույց. «Սոյն Արամայ գիւղին մէջ սուրբ Ստեփաննոսի անուամբ եկեղեցի մի կայ, մանաւանդ թէ ատերակ մը, բայց կ'երեւի թէ ի սկզբան հոյակապ շէնք մը եղած է, որուն կը վկայեն ահագին սիւներուն, խարխիսներուն և վարպետաշէն խոյակներուն մնացորդները, որոնք խառն ի խառն կ'երեւին եկեղեցւոյն պատին մէջ անյարմարապէս հիստուած և պատերուն վերայ կը տեսնուին շատ մի խաչքարեր Կիլիկիոյ տէրութեան կանգուն եղած ժամանակ քանդակուած...: Հիմակ եկեղեցւոյն առաստաղը չոր ծառի ճիւղերով ծածկուած ու վերան հող տարածուած է, որոյ տակ մարդ չը կրնար երկար կենալ թափած հողերէն և կան անձրեւէն: Իսկ արդի սեղանը հասարակ քարով հիստուած ու սեւ կառով ծեփած է: Եկեղեցւոյն դուրսը հիւսիսակողման պատին երեսը խաչքար մի կայ պառկած դրուած 12 թիգ երկայնութեամբ, իսկ թեւերուն երկայնութիւնը ծայրէ ի ծայր 5 թիգ, մէջտեղը բեւեռ գամուած է, որ իւր հնութեանը նշան է: Դուրսը գաւիթը ուրիշ խաչքար մի այլ կայ կիսով չափ հողին մէջ կանգուն թաղուած, որոյ նոյնպէս կենդրոնը գամուած բեւեռը կ'երեւի»⁴⁸:

Եփրեմ եպիսկոպոս Տոհմունուն փոխանցված տեղական ավանդազրոյցի համաձայն՝ եկեղեցին վերանորոգվել է «Երուսաղէմէն փախստական զէյթունցի Աթանաս անուն վարդապետի մը միջոցաւ»⁴⁹: Վերջինս հավանաբար Երուսաղէմի միաբան զէյթունցի Աթանաս վարդապետ Ատուրյանն է, որը հիշվում է 1871 թ.⁵⁰: Հետևաբար նորոգութիւնը կատարվել է ԺԹ դարի վերջերին:

40 Մինասեան Մ., նշվ. հոդվ., էջ 197: Տե՛ս նաև Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 284: 1929 թ. ունեք 35 աշակերտ (27 տղա, 8 աղջիկ) և 2 ուսուցիչ (Մինասեան Մ., նշվ. հոդվ., էջ 199):

41 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 284:

42 Նշվ. աշխ., էջ 285: Հայտնի է նաև, որ որոշ ժամանակ գործել է որպէս միացյալ դպրոց Ղընեմիէ և Արամո գյուղերի համար: Այդպէս է հիշվում, օրինակ, 1940 թ. («Հասկ», 1941, № 5-6, էջ 80):

43 Չոլաքեան Յ., Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, հ. Բ, Երևան, 2021, էջ 161:

44 «Հասկ», 1958, № 8-9, էջ 361:

45 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., հ. Բ, 2021, էջ 162:

46 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 289:

47 Նշվ. աշխ., էջ 286: Չոլաքեան տեղադրութիւնը սխալմամբ նշում է գյուղի արևմտյան մուտքին (նույն տեղում):

48 Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 98:

49 Մինասեան Մ., նշվ. հոդվ., էջ 196:

50 Սմբատ Բիւրատ, Վեղարատը հերոսը կան Բաթթողիմէս վ. Թաքաճեան, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 6:

Սր. Ստեփանոս եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, արևելքից և հյուսիս-արևմուտքից (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

Ավելի ուշ, որպես գործող կառույց, հիշվում է նաև 1906⁵¹ և 1913⁵² թվականներին:

1915-1920 թթ.՝ տեղահանության ընթացքում, եկեղեցին պղծվում և ավերվում է Արամո ներթափանցած շրջակա գյուղերի այլազգիների կողմից⁵³:

1926 թ.⁵⁴ նորոգվում է ֆրանսիական իշխանությունների նյութական միջոցներով և վերստին նպատակին ծառայում⁵⁵:

Տասնամյակներ անց դարձյալ նորոգության անհրաժեշտություն է առաջանում: 1958 թ. հուլիսին 6-ին Բերիո քեմի առաջնորդ Ղևոնդ արք. Չեպեյանը «...եկեղեցի հարաքուստ հաւատացեալներուն... թելադրեց, որպէսզի եկեղեցոյ փլած տանիքը նորոգեն: Տիար Հասիպ Ֆարահ սիրայօժար կերպով յանձն առաւ իր անձնական ծախսով եկեղեցոյ ամբողջական նորոգութիւնը կատարել: Շինարարական գործերու կարգադրութիւնը յանձնուեցաւ Լաթաքիոյ թաղականութեան ատենապետ տիար Յարութիւն Գույումճեանի, որ իր կարգին խոստացաւ նուիրել եկեղեցոյ զանգակը»⁵⁶: Նույն թվական

նի օգոստոսի 16-ին եկեղեցին օծվում է. «Նորոգուած էր եկեղեցին, շինուած էր Ս. Սեդանը իր յարակից մասերով և պատրաստ էր նաեւ զանգակը»⁵⁷:

1996 թ. «...մասնակի բարենորոգութիւններ կատարուեցան եկեղեցոյ շրջափակին մէջ...»⁵⁸:

Սր. Ստեփանոս եկեղեցին այժմ տեղաբնակ և լաթաքիաբնակ հայերի հոգածության ներքո է:

Ինչ վերաբերում է եկեղեցու ճարտարապետական նկարագրությանը, ապա այն 1981-1983 թթ. հայկական մշակույթի ուսումնասիրության և վավերագրման կենտրոնի հնագիտական առաքելության շրջանակներում ուսումնասիրել և մանրամասն ներկայացրել է իտալացի ճարտարապետ և արվեստաբան Ադրիանո Ալպագո-Նովելլոն. «Գիղին մէջ կը գտնուի փոքրիկ եկեղեցի մը նուիրուած Սուրբ Ստեփաննոսի, սա մէկ տարածքով մեծ սրահ մըն է՝ բաժնուած երեք մասի, կոթածէ կամարներով, խորանը կոնածէ փորուած է հաստ պատին մէջ, արտաքնապէս ոչ ցցուն...: Եկեղեցիին արեւելումը կանոնական դիրքով է, մուտքը՝ արեւմուտքէն...: Եկեղեցոյ վերանորոգման ատեն, ինչպէս տիպական երեւոյթ է հայկական աւանդութեան մէջ, կը տեսնուի թէ գործածուած են շարք մը որմնաքանդակներ եւ զարդաքանդակներ, որոնք, հակառակ իրենց կոշտ աշխատելածէին եւ գաւառային ճաշակին,

51 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

52 Սաֆրաստյան Ա., նշվ. հոդվ., էջ 112:

53 Չպեյան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 140:

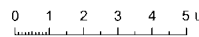
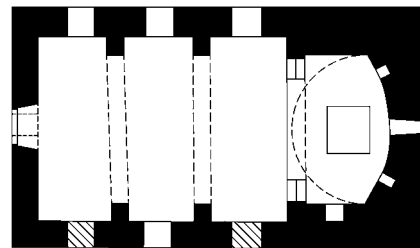
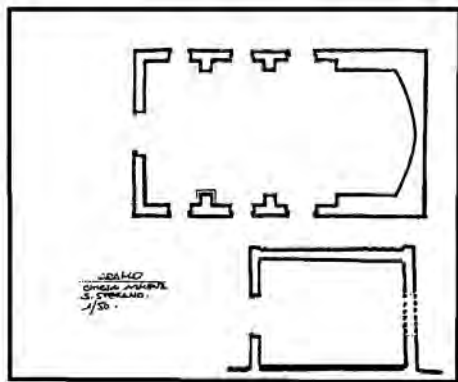
54 Տե՛ս արձանագրությունը:

55 Չպեյան Պ., նշվ. հոդվ., էջ 128, 140: Տե՛ս նաև Մինասեան Մ., նշվ. հոդվ., էջ 196:

56 «Հասկ», 1958, № 8-9, էջ 361: Տե՛ս նաև Ղևոնդ արքեպիսկոպոս, Արամոյի ուխտատեղիները, «Հասկ», 1959, № 8-9, էջ 61:

57 Ղևոնդ արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվ., էջ 348:

58 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 289:

Մր. Ստեփանոս եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ. և հոդվածագրի, 2011 թ.) և հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Ալպագո-Նովելլոյի, 1980-ական թթ., արտատպ.՝ Ատրիանո Ալփալո Նովելլո, 6շվ. հոդվ., էջ 84 և հոդվածագրի, 2011 թ.)

բառականաչափ հետաքրքրական են: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է երկու մեթր երկայնքով մեծոյի խաչքարը, որ այժմ կիսով թաղուած է հողին մէջ, հորիզոնական դիրքով, գործածուած իբրեւ հիմնաքար: Խաչքարը կազմուած է հսկայ զարդախաչէ մը, որ կարծես հանգչած է սիւնակի մը վրայ (ուր փորուած է պզտիկ խոռոչ մը՝ գուցէ կանթեղի կամ մոմի համար): Խաչին թելերը ունին լուսնաձեւ վերջաւորութիւն, որով կը կոչուի Եղջերուական...: Կողմնակի տարածութիւնները լեցուն են բոլորձեւ խաչերով եւ զարդերով նման անոնց՝ որոնք քանդակուած են շրջակայ գիւղերու տուներու (եւ եկեղեցիներու) գերաններուն, դռներուն եւ պատուհաններու շրջանակներուն վրայ, գիւղեր՝ որոնք կը գտնուին մօտակայ կրաքլորին վրայ եւ այժմ կը կոչուին «մեռեալ քաղաքներ», որոնք հաւանաբար կառուցուած են Գ եւ Ջ դարերուն միջեւ...: Մուտքի դրան երկու կողմերը հետագային զետեղուած են երեք փոքր խաչքարեր, քանդակուած գրեթէ քառակուսի սալերու վրայ, մինչ այդ անսովոր զարդաքանդակներով, անորոշ թուականի գործեր (սակայն անպայման վերոյիշեալ խաչքարերէն վերջ իրագործուած «գաւառային» աշխատանքներ), ուր ոճային տարրերը նախնական են եւ ազդուած են տեղական ճաշակէ:

Ակներեսօրէն ժողովրդային գործեր են այն պարզ փորագրութիւնները, որոնք կատարուած են

քարերու վրայ, հաւանաբար շրջակայքի ուխտաւորներուն կամ հաւատացեալներուն կողմէ, միշտ ուղղանկիւն քառակուսի մը (մինչ Կելդիքական խաչերուն կենդրոնը, օրինակ, կը գտնուի շրջանակ մը):

Եզրակացնելու համար ըսենք, որ եթէ որեւէ կարծիք այս մասին շատ կամայական պիտի ըլլայ, կրնանք սակայն յայտնել, թէ Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցիին համար գործածուած քարերը ամենահին վկայաբանութիւններէն մէկն են հայոց հնաւորց ներկայութեան՝ Սուրիոյ մէջ, ինչքան որ ալ տարօրինակ թուի ատիկա, նկատելով այդ գիւղին համեստ վիճակը եւ տեղւոյն մեկուսի դիրքը: Գուցէ, սակայն, գործածուած քարակտորները բերուած են մօտակայ կառույցէ մը, հաւանաբար վանատան մը շէնքէն»⁵⁹:

Ավելացնելով վերոնշյալին՝ կարող ենք ասել, որ եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 12 x 7,05 մ) ուղղանկյունաձև շրջագծով, միանավ և քարաշէն կառույց է (շարվածքն իրականացվել է միջին և փոքր չափերի սրբատաշ քարերով, իսկ անկյունային, մուտքի և լուսամուտների եզրային հատվածներում օգտագործվել են նաև մեծ չափերի սրբատաշ քարեր): Հարթ տանիքը (այժմ բետոնէ) հենված է ար-

59 Ատրիանո Ալփալո Նովելլո, Հայկական ճարտարապետական կոթողները Սուրիոյ մէջ, «Շիրակ», 1989, № 8-9, էջ 84-85 (բնօրինակը՝ Adriano Alpagò Novello, Monumenti Armeni in Siria, "Archeologia", Aprile, 1987):

տաքին որմերին և հյուսիս-հարավ ուղղությամբ երկու կամարների վրա, որոնք սկիզբ են առնում հյուսիսային և հարավային զույգ որմնասյուներից: Արևելյան կողմում սրահից 3 աստիճան բարձր բեմով խորանն է, որն արևելյան կողմում ավարտվում է կիսաշրջան, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերում ուղիղ եզրագծով: Խորանի արևելյան որմին առկա է 2, իսկ հարավային որմին՝ 1 խորշ: Եկեղեցու միակ մուտքը բացված է հյուսիսային ճակատից: Լուսավորությունն իրականացվում է հյուսիսային և հարավային որմերից բացված երեքական

Մբ. Ստեփանոս եկեղեցու որմերին առկա խաչքարերը, խաչաքանդակները, սյան խարիսխը և խոյակը (լուս.՝ հռովմազգի, 2011 թ.)

(տասնամյակներ առաջ հարավային որմի արևմտյան և արևելյան լուսամուտները փակվել են քարե շարվածքով), ինչպես նաև արևելյան և արևմտյան որմերին առկա մեկական լուսամուտով:

Ըստ ճարտարապետական առանձնահատկությունների՝ այն թվագրում ենք ԺԸ դարով:

Եկեղեցու որմերին կան ավելի հին շինությունների (Դ-Ձ դդ.) վերաօգտագործված խաչաքանդակներ և զարդաքանդակներ, ԺՁ-ԺԸ դդ. խաչքարեր և ԺԸ-Ի դդ. արձանագրություններ:

ա. Արձանագրություն. արտաքուստ եկեղեցու հյուսիսային որմի արևմտյան լուսամուտի ներքևի եզրաքարին՝ փորագիր, 6 տող.

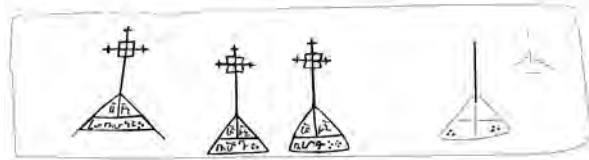
Ս(ուր)ք խ(ա)չ(ս) | ... ՌՄԿԵ(°) (1816): | Ս(ուր)ք խ(ա)չ(ս) | ՌՄԴ (1755): | Ս(ուր)ք խ(ա)չ(ս) | ՌՄԳ (1754):

Հրատ. *առաջին անգամ:*

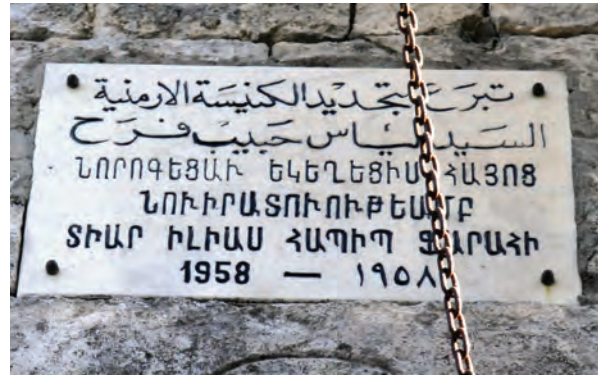
բ. Արձանագրություն. մուտքի շրջանակին (այժմ՝ սվաղի շերտի տակ)՝ փորագիր, 4 տող.

Ս(ուր)ք խ(ա)չ(ս) | ՌՄԷ (1758): | [Ե]ս՝ Ք(րիստո)սի ծ(ա)ռ(ա) | տիրացու ...:

Հրատ. *առաջին անգամ:*

Արձանագրություն ա (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2011 և 2024 թթ.)

Արձանագրություն դ (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

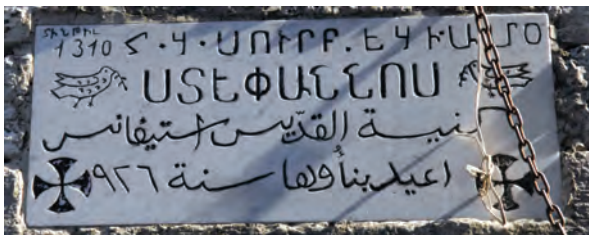

Արձանագրություն բ (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2011 և 2024 թթ.)

գ. Արձանագրություն. մուտքի ճակատակալից վեր ագուցված մարմարե սալիկին՝ փորագիր, 5 տող հայերեն և արաբերեն.

Հին թիւ | 1310: Հ(այո)ց սուրբ ե(կեղե)ցի, Ա(րա)-մո: | Ստեփաննոս: |

(1) ٩٢٦ سنة | اعيد بناؤها | كنيسة القديس استيفانس | Թարգ. Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցի, վերակառուցվեց 1926 թ.:

Արձանագրություն գ (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

Հրատ. Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 288 (արաբերեն արձանագրությունը հրատարակվել է թարգմանաբար՝ հայերեն, բնօրինակին ոչ հարազատ):

Ծանոթ. կարծում ենք՝ 1310 թվականը շփոթության արդյունք է: Եթե այն վերձանում ենք հայոց թվականով, ապա ստացվում է 1861 թ., իսկ եթե հիջրի՝ 1892-1893 թթ.: Կառուցման 1310 թ. չի համապատասխանում շենքի ճարտարապետությանը, իսկ որմերին առկա ԺԸ դարի մվիրատվական արձանագրությունները բացառում են ԺԹ դարի թվականները:

դ. Արձանագրություն. արևմտյան լուսամուտից վեր ագուցված մարմարե սալիկին՝ փորագիր, 6 տող հայերեն և մույն բովանդակությամբ արաբերեն.

Նորոգեցաւ եկեղեցիս հայոց | նուիրատուութեամբ | տիար Իլիաս Հապիպ Ֆարահի: | 1958, 1958.

تبرع لتجديد الكنيسة الارمنية | السيد الياس حبيب فرح
Հրատ. Ղևոնդ արքեպիսկոպոս, նշվ. հողվ., էջ 348: Տեմիրճեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 371: Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2021, էջ 157: Նույնի նշվ. աշխ., 2023, էջ 288: Ղևոնդ արքեպիսկոպոսը և Չոլաքեանը հրատարակել են միայն հայերենը:

ե. Սրբապատկեր. «Տիրամայրը մանկան հետ», արձանագրությունը՝ ներկագիր, 5 տող.

Խնդրեցէք, եւ տացի ձեզ: | Նուէր Արամոյի հայոց եկեղեցոյ, | տիրամայր Սաթենիկ Չեպէլեանէ: | Լեւոն Սապալադեան, | 1/8/(19)59, Հալէպ:

Հրատ. առաջին անգամ: Ծանոթ. Ղևոնդ արք. Չեպէլեանը «... 17 օգոստոսին պատարագած է Արամոյի Ս. Ստեփանոս եկեղեցոյն մէջ և օժած՝ տիրամայր Սաթենիկ Չեպէլեանի կողմէ նուիրուած նկարը՝ Ս. Աստուածածնայ» («Հասկ», 1958, № 8-9, էջ 362: Տեմիրճեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 376-377):

Տիրամայր Սաթենիկ Չեպէլեանը (Առաբագար, 1883-Հալէպ, 1960 թթ.) Բերիո թեմի առաջնորդ Ղևոնդ արք. Չեպէլեանի (1956-1967 թթ.) մայրն է: Առաջնորդը մոր հիշատակին նույն հեղինակի (Լեւոն Սապալադեան) մեկ այլ սրբապատկեր («Տիրամայրը մանկան հետ», նկարել է 5/5/1959 թ.) է նվիրել (14/02/1960 թ.) Հալէպի հայոց ծերանոցին: Տիրամայրը հայտնի է նաև նույն հաստատութեանը կատարած այլ նվիրատվություններով: Հուղարկավորվել է Հալէպի Շեխ-Մագսուդի հայ առաքելական գերեզմանատանը: 2007 թ. տեղի ազգային իշխանությունների անհոգության հետևանքով տապանաբարր տեղահանվել է (Քորոքչյան Բ., Հալէպի արձանագրություններ, Երևան, 2013, էջ 404-405, 587):

Սրբապատկեր ե (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

2011 թ. գյուղաբնակ Արիստակես Անդրիասյանի ուղեկցությամբ այցելեցինք Սր. Թորոս սրբատեղի (35.632367, 36.140103): Տեղում առկա էին ճարտարապետական բեկորներ և սալատապաններ: Ըստ մեր ուղեկցի՝ տասնամյակներ առաջ արևմտյանը տիրացել են սրբատեղիին, իսկ 2001 թ. սրբացված մի գերեզմանի վրա էլ կառուցել են զիարեթ (ալիևների սրբատեղի):

Սր. Աստվածածին վանք. գտնվում է գյուղից 700 մ հյուսիս-արևմուտք (35.634321, 36.128748)՝ 161,000 քառ. մ մակերեսով անտառապատ օազիսի կենտրոնում: Բաղկացած է երկու՝ վիմափոր Սր. Աստվածածին և քարաշեն Սր. Գևորգ եկեղեցիներից⁶⁶, աղբյուրից⁶⁷ և օժանդակ այլ սենյակներից⁶⁸:

Վանքն առաջին անգամ իր երկու եկեղեցիներով, որպես գործող կառույց, հիշվում է 1466 թ.: Ըստ

66 Որոշ հեղինակներ վիմափոր կառույց համարել են Սր. Գևորգ եկեղեցին, իսկ քարաշենը՝ Սր. Աստվածածինը: Նրանցից առաջինը տեղ Արսենն է, որը 1906 թ. գրում է. «Գլխին հիսախային կողմի լեռան կողմն վրայ վանք անուանեալ կիսայրե բաղկացած եկեղեցի մը կայ Ս. Գևորգ անուն (Շատեր կը վկայեն, թե երբ հոգեւոր պաշտօն կատարուի, եկեղեցիին հիսախային պատին վրայ ձիու մը վրայ հեծած Ս. Գևորգայ ստուերին շրջիլը տեսած են՝ որ կը տեսէ մինչեւ արարողութեանց վերջանալը)» (**Թղթակից Բերիոյ.** նշվ. հոդվ., էջ 1203): Ըստ Հակոբ Չոլաքյանի՝ «Ալաուիները դեռ 19-րդ դարին Արամոյի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցոյ ձախակողմնան խորանին մէջ տեղադրած են տարիի (խորհրդանշական տապան) ու ծածկած կանաչ լաթով: Խտրոյի տարիիը Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ տեղադրուած ըլլալուն պատճառով շինոթ ստեղծուած է ոմանց քով: Արաք ազգագրագետ Իսրայիլ Ռուէրիին եւ իտալացի հնագէտ Ատրիանո Ալփակո Նովելլոն հայ աղբիւրներու կողմէ Ս. Աստուածածին կոչուող վիմափոր եկեղեցին կը կոչեն Ս. Գևորգ, իսկ քարուկիր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին» (**Չոլաքեան Յ.,** նշվ. աշխ., 2023, էջ 294: Տես նաև **ճոյնի**՝ նշվ. հոդվ., էջ 35): Հատկանշական է, որ 1864 թ. տեղ Չաքարի վարդապետը վիմափոր Սր. Աստվածածին եկեղեցուն արևմտյան կողմի գերեզմանի գոյության մասին չի հիշատակում, սակայն նշում է, որ տեղացիները Խտրոյ են անվանում քարաշեն Սր. Գևորգ եկեղեցին (Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից... էջ 98): Հայտնի է նաև, որ սկսած 1907 թ.-ից՝ վիմափոր Սր. Աստվածածին եկեղեցին նշվում է որպես արևմտյան ուխտատեղի (**Այծեանն,** նշվ. հոդվ., էջ 27: Տես նաև **Միմասեան Մ.,** նշվ. հոդվ., էջ 196): Հետևաբար կարծում ենք, որ խորհրդանշական գերեզմանը Սր. Աստվածածին եկեղեցու ներսում տեղադրվել է ԺԹ դարի վերջին կամ Ի դարի սկզբին:

67 **Չոլաքեան Յ.,** նշվ. աշխ., 2023, էջ 303:

68 Հայտնի է, որ 1864 թ. Ռուսաստանի հյուպատոսն ամառանոց է կառուցում «...դպրեանց անտառին մէջ սուրբ Աստուածածին վանքին կից...», որ տեղ շինուած էր առաջ վանքին սենեակները: Սոյն ազգային սեփականութեան մի յափշտակուելուն վերայ Սըսոյ միաբան արժ. Եփրեմ վարդապետին սիրտն ալ վշտանալով, բարկացած էր գիւղացոց (1865, սեպ. 12) թէ, ինչո՞ւ համար թողուցած են ազգային վանքի մի հողոյն վերայ օտարագոյ պարոնին շէնք շինել տալու. և անձամբ ալ արգիլելու համար ձեռք զարկած էր: Բայց գիւղացիք անոր ոտքերը ինկնելով իմացուցած են՝ որ եթէ ազգային այդ պատի իրաւունքը զոհուելու ըլլայ, խեղճ գիւղացիքը, որ արդէն գերի են պարոն հիւպատոսին, յետ այնորիկ թշուառութեան եւ տառապանաց ծանր շղթաներու տակ կաշկանդուելու պիտի դատապարտին: Վերջապէս Եփրեմ վարդապետը համոզուելով անոնց՝ ձեռնբախ եղած էր իր ազգապիրական դիտարութեանը» (Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից... էջ 101):

Չաքարի վարդապետի՝ շարունակաբար գործել է մինչև ԺԹ դարի սկզբները. «Սոյն երկու Հայոց եկեղեցիները տասն եւ հինգերորդ դարուն շէն եղած են, որոնք Մանգեանց կը կոչուէին, վասն զի արժանապատի Եփրեմ վարդապետը՝ որ Արիստակես եպիսկոպոսի կողմէն Անտիոքայ առաջնորդ կարգուած էր, Քեսապ գիւղի մէջ հանդիպելով իրեն՝ հաղորդեց ինձ յիշատակարան մի, զոր հին Յայսմատուրքի մի կողքէն օրինակած էր, և է այս. «Ի յաշխարհս Շամեայ, ի յերկիրս Մակունեանց, ի վանս սուրբ Աստուածածնի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գեորգեայ դէմ յանդիման գեղջն Յարամու, թվին ԶԺԵ: Թումա եպիսկոպոս և Միմեօն քահանայ՝ Մանգեանց եկեղեցոյ»: Մակայն ԺԵ դարէն ետքն այլ դարձեալ մինչեւ ներկայ դարուս սկիզբը շէն եղած պիտի ըլլան, վասն զի հարիւրամեայ ծերունի մի և ուրիշ պառաւ կանայք դեռ կը յիշեն և կը պատմեն նոյն վանքերուն վանահայր Գրիգոր վարդապետ մի, որու ժամանակ չափաւոր ստացուած ալ ունին եղեր յիշեալ վանքերը, արջառ, փեթակ, և շրջակայ արտորայք բոլոր իրենց էին, որոնց կը տիրեն հիմայ Մուգատուէն ըսուած այն կողմերու գլխաւոր պէկին մարդիկը իրենց տիրոջմէն պարգեւ ընդունելով»⁶⁹:

Վանքը 1912-1913 թթ. հիշվում է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ցանկում⁷⁰:

Սր. Աստվածածին վիմափոր եկեղեցի. չնայած որ ԺԹ դարի սկզբներից վանքը, մշտական վանահայր չունենալով, այլևս չի գործում, այնուամենայնիվ, եկեղեցին հատկապես Սր. Աստվածածնի տոնին ուխտավորների պակաս չուներ: Այդ մասին 1907 թ. նշվել է. «Վերջինս ամենէն նշանաւորն է, որ Ս. Աստուածածին տօնին նոյն իսկ շրջակայ Նուսէրի կոչուած արեւապաշտ ազգերէն ուխտի եկողներ կ'ըլլան ընծայաբերութեամբ»⁷¹: 1931 թ. Եփրեմ եպս. Տոնումնին գրում է. Սր. Աստվածածինը «...ուխտատեղի է շրջակայ հայ գիւղացիներուն եւ ալաուիներուն ալ: Տարին անգամ մը, ուխտատրներու համար Ս. Պատարագ կը մատուցուի Ս. Աստուածածնայ վերափոխման տօնին օրը»⁷²:

Արամոյի Սր. Աստվածածնի Վերափոխման տոնի ուխտագնացությունն այլև չեն կազմակերպում՝ 1946-1947 թվականների հայրենադարձության ժամանակ հայ բնակչության թվի նոսրացման հետևանքով⁷³: Չնայած դրան՝ 1959 թ. երբեմն այն կյանքի էր կոչվում. «Օգոստոս 16 Կիրակի, Ս. Աստուածածնայ վերափոխման տօնին... Արամոյի վիմափոր Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ պատարագեց Կիլիկիոյ միաբանութեան անդամներէն հոգր. տ. Թորգոմ արեղայ Հանէշեան»⁷⁴:

69 Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից... էջ 98-99:

70 **Մաֆրատայան Ա.,** նշվ. հոդվ., էջ 112:

71 **Այծեանն,** նշվ. հոդվ., էջ 27:

72 **Միմասեան Մ.,** նշվ. հոդվ., էջ 196:

73 **Չոլաքեան Յ.,** նշվ. աշխ., 2023, էջ 199:

74 «Հասկ», 1959, № 8-9, էջ 375:

Սր. Աստվածածին եկեղեցին հարավից (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ.)

Ըստ Հակոբ Չոլաքյանի՝ Ի դարի վերջերին «...եկեղեցին ամբողջապես կը մնայ իսկամ հաւատացեալներու հովանաւորութեան տակ: Մայր խորանի խաչքարը սիմենթով կը պատուի ու կը ծածկուի կանաչ լաթով...: Օգոստոս 1994-ին, ...Լաթաքիոյ նահանգապետի հրամանով ...խաչքարի վրայի սիմենթը հանուեցաւ եւ հայկական խաչքարը երեւան ելաւ, ինչպէս նաեւ այդ վայրը արձանագրուեցաւ հայապատկան տարածք՝ Բերիոյ թեմի անունով»⁷⁵: Այս տեղեկութիւնը, սակայն, մասամբ ստույգ չէ, քանի որ 1980-ական թթ. սկզբներին Ադրիանո Ալպագո-Նովելլոն տեսել է խորանի խաչքարը⁷⁶, իսկ 1991 թ. Արմեն Հախնազարյանի լուսանկարներում սեղանի խաչքարը ցեմենտով պատված չէր:

Այս ամենով հանդերձ՝ «...վանքի վիմափոր եկեղեցին մինչեւ այսօր ալ կունենայ մեծ թիով ուխտաւորներ: Չախակողմեան խորանը կանաչով ծածկուած տարիին է, նաեւ իսկամական սուրբ գիրքեր եւ իրեր: Հայոց կը մնայ գլխաւոր խորանը, ուր զետեղուած են մեծ խաչքարը, հայերէն եկեղեցական գիրքեր եւ սրբանկարներ: Ընդհանուր ուխտավայր է տեղի հայոց եւ ալաուիներուն»⁷⁷:

Եկեղեցու ճարտարապետական մանրամասների նկարագրության առաջին հեղինակը տեր Չաքարիա վարդապետն է: 1864 թ. նա նշել է, որ կա-

Սր. Աստվածածին եկեղեցու խորանի սեղանի խաչքարը 1991 թ. առանց ցեմենտի (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի)

ուայցն ունեցել է երեք խորան, «...որ յետոյ մեծ շարժ մի պատահելով աջակողմեան խորանին մէջտեղէն առաստաղովը դէպ ի աւագ խորանին առջեւ փլուած է»⁷⁸:

75 Չոլաքեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 37 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 295-296:

76 Ատրիանո Ալփակո Նովելլո, նշվ. հոդվ., էջ 85:

77 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 298:

78 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 98: Կարծում ենք, որ այս տեղեկութիւնը հավաստի չէ: Վարդապետը հյուսիսային

Մր. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, հարավ-արևելքից և արևելյան ճակատի հարավային քարաշեն հատվածը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

1980-ական թթ. սկզբներին եկեղեցին ուսումնասիրել և նկարագրել է Ադրիանո Ալպագո-Նովելլոն. «...ճարտարապետական յատուկ շահեկանություն մը կը ներկայացնէ, շարք մը ժայռափոր կառոյցներ, որոնց համար գործածուած եւ բնական քարայրները, աւելի կամ պակաս կարեւոր յաւելումներով եւ կառուցումներով, առհասարակ արտաքին պատերով: Վանքին բնակելի մասերը այժմ բոլորովին փլած են, սակայն յստակօրէն ճանաչելի են զանազան բաժանումներով: Լաւ վիճակի մէջ պա-

հուած կը մնայ եկեղեցին...: Յատակագիծը կը ներկայացնէ եկեղեցին՝ կազմուած մէկ սրահէ, որուն հիւսիսային պատը բնական ժայռ մըն է, խորանը բաժնուած է մկրտարանէն, միեւնոյն ժայռին մէջ փորուած մոյթով մը. մկրտարանը իր կարգին, միակտուր սրբատաշ քար մըն է, նոյնպէս փորուած ժայռի մէջ, որուն հարաւային մասը հիւսուած է հաստ պատուածքով: Մայր խորանը պարզ ժայռ մըն է, որուն վրայ դրուած է՝ անօրինակ չափերով, նեղ եւ շատ երկար խաչքար մը: Սկրտարանը բաժնող սիննին կոթնած է երկրորդ խորան մը, ծածկուած գոյնզգոյն սփռոցներով (մեր այցելութեան ժամանակ խորանին վրայ կը գտնուէր «Քուրան» մը, սա ապահով ցոյց մըն է, որ եկեղեցին երբեմն կը ծառայէր թէ՛ քրիստոնէական եւ թէ՛ մահմետական աղօթավայր): Իրականին մէջ, կառոյցը Գ դարու Ասորական եկեղեցիի մը մնացորդացն է, անձանօթ ծագումով, սակայն հնութեան յստակ նշաններով: Չորիկ է գեղարուեստական որեւէ գեղագարդական տարրէ, որ պիտի թելադրէր ճշգրիտ թուական մը»⁷⁹:

2018 թ. եկեղեցի է այցելում Հակոբ Չոլաքյանը և գրում. «...նկատելի է միայն հարաւային կողմէն, ուր կը գտնուի մուտքը: Արեւմտեան եւ հարաւային կողմերը՝ մուտքի եւ աջակողմեան փլուզուած խորանին տեղ բարձրացած քարուկիր պատերուն մէջ ազուցուած են մեծ մասով հին կառոյցներու պատկանող խաչաքանդակ քարեր: Այսպէս՝ ա. Մուտքի բարաւորին վրայի շարքին մէջ տեղադրուած է եռանկյունաձեւ քար մը, որուն վրայ կլոր պսակի մը մէջ փորագրուած է հաւասար եռանկյուն թեւավոր խաչ...: բ. Մուտքի աջ կողմի պատի շարուածքին մէջ կայ ելունդաւոր, ուղղանկյուն եւ հաւասար թեւավոր խաչաքանդակ...: գ. Շրջապատին մէջ կերելին նաեւ պսակաձեւ քանդակներ, որոնց մէջ փորագրուած են հաւասար թեւերով խաչեր...: դ. Մուտքի բարաւորին վրայ կայ հաւասար թեւերով ու միագիծ փորուածքով այլ խաչաքանդակ մը...: Եկեղեցույ մէջ կանգուն են կեղրոնական եւ ձախակողմեան խորանները, գաւիթի յստակէն շուրջ կէս մեթր բարձրադիր պատին ետեւ: Անոնք բնական այրե-

խորան է համարել խորանից մկրտարան տանող վիճափոր միջանցքը, իսկ փլուզված հարավային (աջակողմյան) խորանի հետք մենք չենք տեսել:

79 Ադրիանո Ալփաօ Նովելլո, նշվ. հոդվ., էջ 85:

Սր. Աստվածածին եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

րու մէջ են: Մայր խորանը սրբատաշ քարերով պատած կամար ունի, ձախին՝ մկրտարանը ժայռափոր է, միակ ժայռափոր հատուածը: Չախսակողմեան խորանին մէջ զետեղուած են կանաչ ծածկոցով ծածկուած տարիւիը, իսլամական գիրքեր: Մայր խորանի վերի կամարին վրայ կայ երկու խաչաքանդակ, աջ կողմինը հաւասար թելերով ճառագայթաձեւ ծայրերով խաչաքանդակ է: Խորանին վրայ յետնաբար սեւ մելանով գրուած է արաբերէն Ալլահ՝ Աստուած բառը: Խորանին կեդրոնը փոքրիկ սեղանի վրայ կանգնած է խաչքարը...: Կանաչ լաթերով փաթաթուած խաչքարին առջեւ կերելին նաեւ քրիստոնէական սրբապատկերներ ու հայերէն Աստուածաշունչ: Խաչքարը նեղ ու երկար մարմարէ քար է, որուն վրայ կերելին յայտնապէս հայկական երկու համաչափ խաչաքանդակներ»⁸⁰:

Ամփոփելով 2011 թ. մեր ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք նշել, որ համամիտ լինելով Ալպագո-Նովելլոյի հետ՝ կառույցի վիմափոր հատվածները (հյուսիսային, արևմտյան և արևելյան որմի հյուսիսային) թվագրում ենք Դ դարով, իսկ քարաշեն հատվածները (հարավային), ըստ կառուցողական առանձնահատկությունների, հիմնականում՝ ԺԳ-ԺԴ դդ.:

Եկեղեցու հարավային որմի արևմտյան հատվածից մուտք ենք գործում սրահ, որը լուսավորվում է հարավային պատի երկու և խորանի մեկ լուսամուտներով: Սրահի արևմտյան և հյուսիսային որմերը վիմափոր են: Կենտրոնում առկա է քարաշեն

Սր. Աստվածածին եկեղեցու խորանի սեղանի խաչքարը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

80 Չոլաքեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 38-39 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 299-300: Պետք է նշել, որ Չոլաքյանը սխալմամբ միակ ժայռափոր հատված է համարում եկեղեցու մկրտության ավազանի բաժինը, ինչպես նաև կրկնում է Չաքարիա վարդապետի կարծիքը՝ հյուսիսային (ձախակողմյան) խորան համարելով խորանից մկրտարան տանող վիմափոր միջանցքը:

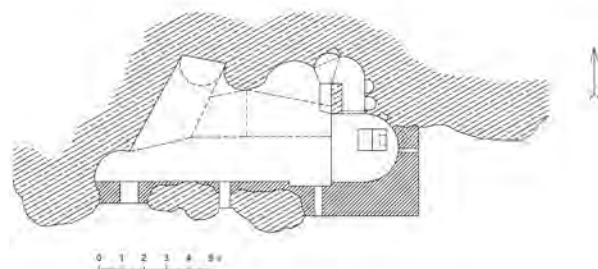

Սր. Աստվածածին եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևմուտք, հյուսիսարևելյան մասը և հատվածներ առաստաղից (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

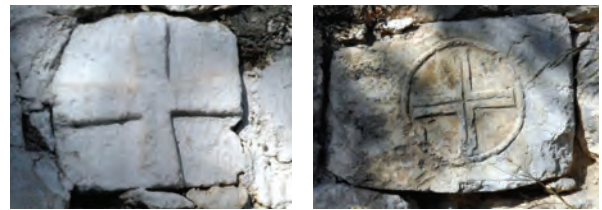

որմնասյուն, որը վերևում արևելյան հատվածով միանում է ժայռին, իսկ արևմտյանով՝ արևմտյան վիմափոր թաղին հենված քարաշեն կիսակամարին: Առաստաղն անկանոն է՝ մասամբ վիմափոր, քարաշեն կամ բնական ժայռ: Սրահի հարավային կեսը ծածկված է արևելք-արևմուտք երկարող կիսագլանաձև քարաշեն թաղով, որը հյուսիսային կողմում (կենտրոնում) հենված է բնական ժայռին: Հյուսիսային կեսի արևմտյան հատվածը ծածկված է հյուսիս-արևելք-հարավ-արևմուտք ուղղությամբ կիսագլանաձև վիմափոր թաղով, իսկ հյուսիսարևելյան կեսը հիմնականում վիմափոր է:

Սրահի հյուսիսարևելյան անկյունում մկրտության վիմափոր խորշն է, որի արևելյան կողմից անցում է կատարվում վիմափոր միջանցք, իսկ վերջինիս հարավային կողմից՝ եկեղեցու միակ խորան: Սկրտության խորշում տեղադրված է Դ-Ձ դդ. սյան

Սր. Աստվածածին եկեղեցու մկրտության սվազանը և հատակագիծը (լուս. և չափ.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

Սր. Աստվածածին եկեղեցու որմերին առկա խաչաքարերն ու խաչաքանդակները (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

խոյակ, որի վրա միակտոր քարից կերտված մկրտության շարժական ավազանն է: Միջանցքի արևելյան որմին առկա է իրար կից երկու խորշ, իսկ արևմտյան որմը սրահից բաժանողի վիմափոր սյունն է, որին արևմուտքից կից տեղադրվել է խորհրդանշական գերեզմանը: Խորանը սրահից մոտ 30 սմ բարձր է, վիմափոր է միայն հյուսիսային հատվածը, որտեղ առկա է խորշ: Սուրբ սեղանը շեղված է դեպի հյուսիս, որի վրա կանգնեցվել է խաչքար: Վերջինիս ծավալները հուշում են, որ այն ի սկզբանե կերտվել է որպես սուրբ սեղանի պատվանդան: Այժմ սեղանն ամբողջությամբ պատված է կանաչ կտորով և մեզ հնարավոր չի եղել պարզել մեր ենթադրության իսկությունը: Եկեղեցու որմերին առկա են ԺԳ-ԺԸ դդ. խաչաքանդակներ և հայերեն մեկ արձանագրություն:

Խաչքար է (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2011 և 2024 թթ.)

է. Խաչքար. ագուցված է խորանի որմնակամարից վեր, արձանագրությունը՝ փորագիր, 1 սող.

Յ(իսու)ս Ք(րիստո)ս:
Հրատ. *սոսջին անգամ*:

Սր. Գևորգ քարաշեն եկեղեցի. գտնվում է Սր. Աստվածածին եկեղեցու մոտ՝ «...նոյն բակին մեջ դեպի արեւելակողմը»⁸¹:

Կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Ըստ ճարտարապետական առանձնահատկությունների՝ այն թվագրում ենք ԺԳ-ԺԴ դդ.⁸²:

Թեպետև ԺԹ դարի սկզբներին վանքն արդեն չէր գործում, բայց և այնպես Սր. Գևորգ եկեղեցին նույնպես կարևոր ուխտատեղի էր շրջակա գյուղերի հայ և ալևի բնակիչների համար: Չաքարիա վարդապետի փոխանցած տեղեկությունների համաձայն՝ 1864 թ. առկա էր եկեղեցու միակ սեղանը⁸³, իսկ «Շրջակայ գեղացիք երբ կ'ուզեն իրենց խօսքը հաւատարմացրնել, հեռուանց սուրբ Գէորգի յիշեալ եկեղեցին ցուցնելով *վահիադ ըլ-խըտր*»⁸⁴ կը կանչեն:

81 Լադաբիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 98:
82 Ըստ Եփրեմ վարդապետ Տոհմունու տեղեկությունների՝ այն կառուցվել է Աբանաս վարդապետի կողմից (**Մինասեան Մ.**, նշվ. հոդվ., էջ 196): Սակայն եթե նա նկատի ունի ԺԹ դարում հիշվող գեղթունցի Աբանաս վարդապետին, ապա այն չի համապատասխանում իրականությանը:
83 Լադաբիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 98:
84 Աբաբերեն՝ երդում. ասվում է խոսքի ճշմարտացիությունը հաստատելու համար (**Չոլաքեան Յ.**, նշվ. հոդվ., էջ 30) և բառացի նշանակում է «խըտրի կենաց», խոսակցական՝ «խըտրի արև», իսկ բուն իմաստն է «խըտրը վկա»:

Սբ. Գևորգ եկեղեցին արևմուտքից և հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ. և հոդվածագրի, 2011 թ.)

Նմանապես մեծ ու պզտիկ ամեն պարագայի մէջ իբր օգնութիւն իրենց *ես՝ խրտր* կը պօռան»⁸⁵:

Հայտնի չէ, թե եկեղեցին մինչև երբ է ծառայել որպէս ուխտատեղի, սակայն համաձայն արևմտյան ճակատին առկա արձանագրության՝ վերանորոգվել է 1903 թ.: Ըստ 1906 թ. մի թղթակցության էլ՝ այն շարունակում էր ծառայել որպէս ուխտատեղի⁸⁶: Ինչևէ, կարծում ենք, որ Ի դարի առաջին կեսին արդեն վանքի հիմնական ուխտատեղին համարվում էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, իսկ Սբ. Գևորգը հետզհետե անտեսվել է:

2011 թ.՝ մեր այցելության ժամանակ, քված և կիսավեր էր: Դրանից հետո էլ՝ ավելի է վնասվել: 2018 թ. Հակոբ Չոլաքյանը եկեղեցում նույնիսկ նկատել է գանձախուզության և ավերածության հետքեր. «Գանձագողները մեծ ավերածութիւններ կատարած են...: Խորանի և մկրտութեան արագանիներ քանդած ու հոն մեծ փոս մը բացած են»⁸⁷:

Ինչ վերաբերում է եկեղեցու ճարտարապետությանը, ապա 1980-ական թթ. սկզբներին այն այսպէս է նկարագրել Ադրիանո Ալպագո-Նովելլոն. «Յատակագիծը կը բաղկանայ մէկ աղօթասրահէ, աջին ու ձախին պատուած են երկու զոյգ լայնանիստ կամարներ, որոնք կ'երկարին մինչեւ բեմ եւ

կը մխրճուին պատին խորութեան մէջ, բեմին հիւսիսային կողմը կը բացուի մկրտարանը՝ փորուած պատին հաստութեան մէջ, եւ հարաւային կողմը՝ ուրիշ խորշ մը, որ գուցէ կը ծառայէ եկեղեցոյ սպասները դնելու: Տանիքը, որ այժմ փլած է, հաւանաբար տափարակ եղած է, ինչպէս են ընդհանրապէս տանիքները հարաւային նահանգներու մէջ...: Դուրսը, հարաւային կողմի պատին վրայ, յիշատակութեան արժանի է քարի վրայ քանդակուած ժամացոյց մը, նոյնիսկ եթէ աշխատանքը շատ կոշտ է (հաւանաբար գործն է հովիւի մը եւ կամ ուխտաւորի մը), միջօրէական ժամացոյց՝ կոփուած քարի վրայ, յիշենք որ արեգակնային ժամացոյցը յատկանշական է հայոց մշակոյթին եւ յաճախ գործածուած տարր մըն է՝ ճարտարապետական զարդերու մէջ, մինչ բաւականին հազուագիտ է ան «բիւզանդական» կոշտ ու տարածութեան մէջ»⁸⁸:

2018 թ. ականատես Հակոբ Չոլաքյանը գրում է. Սբ. Գևորգը «...քառանկիւն շէնք է, 11,30 x 7,30 մ չափով: Պատի լայնքը 95 սմ է՝ երկու իրարու ագուցուած շարքերու հիստուածքով: Պատերը կանգուն են, շարուածքը կատարուած է ուղիղ գիծով, կոշտ տաշուած քարերով, անկիւնաքարերը մեծ են...: Սրբատաշ քարերով պատուած է մուտքին ... արտաքին երեսը...: Միանալ եկեղեցի է: ... Սրբատաշ քարերով կազմուած են խորանի, մկրտութեան

85 Լադաբոյից հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 98:

86 Թղթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203:

87 Չոլաքեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 39-40 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 301:

88 Ատրիանո Ալպիսո Նովելլո, նշվ. հոդվ., էջ 85-86:

Սր. Գևորգ եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ. և հոդվածագրի, 2011 թ.)

եւ հանդիպակաց նմանատիպ խորշերու կամարները...: Մենք ճիշդ չենք գտներ Ալփակո Նովելլոյի այն կարծիքը, որ տանիքը եղած է տափարակ...: Արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերը մնացած հատուածներէն կարելի է հաստատապէս ըսել, որ տանիքը ունեցած է քարէ կամարակապ շարուածք, իսկ արտաքին պատերէն դուրս ելած սալքարէ ցուրտ տակաին կայ տեղ-տեղ...: Եկեղեցին հարաւային պատին վրայ ունի նեղ պատուհան, խորանին վրայ կիսակլոր բարատրով լուսամուտ մը ալ կայ, որ դէպի խորան կը նայի որոշակի թեքութեամբ մը: Ալփակո Նովելլոն եկեղեցոյ հարաւային արտաքին պատին վրայ կը նկարագրէ միջօրէական ժամացոյց մը: Մենք նման բան չտեսանք: Պատը կանգուն է»⁸⁹:

2011 թ. մեր ուսումնասիրությունների շնորհիվ կարող ենք ավելացնել, որ եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 11,20 x 6,70 մ) ուղղանկյունաձև, միանավ և քարաշեն (շարվածքն իրականացված է միջին և փոքր չափերի կոպտատաշ քարերով, սրբատաշ են արևմտյան մուտքը, հյուսիսային և հարավային որմնակամարները և խորանի կամարը) կառույց է: Սրահը թաղածածկ է եղել (այժմ փլուզված է), որը հյուսիսում և հարավում հենված է եղել որմ-

նասյուններից բարձրացող որմնակամարներին, արևելքում՝ խորանի որմնակամարին, իսկ արևմուտքում՝ արևմտյան որմին: Սրահն արևելյան կողմում ավարտվում է կիսաշրջան խորանով՝ ծածկված գմբեքաբղով: Խորանի որմին առկա են գույգ խորշեր: Ամբողջ կառույցն ունեցել է հարթ տանիք, եզրային հատվածներում պահպանվել է ծածկասալերի մի մասը: 1991 թ. Արմեն Հախնազարյանի նկարներից երևում է, որ խորանը սրահից մոտ 80 սմ բարձր է եղել: 2011 թ. րեմի կենտրոնական հատվածը փլուզված էր, իսկ 2018 թ. Հակոբ Չոլաքյանի լուսանկարներում երևում է, որ այն ամբողջությամբ ավերվել է: Եկեղեցու հիմնական մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից, իսկ հյուսիսային և հարավային ճակատներից բացված է ևս մեկական մուտք, որոնք այժմ փակված են: Լուսավորությունն իրականացվում է արևելյան որմի միակ լուսամուտով: Եկեղեցու որմերին առկա են ԺՂ-ԺՁ դդ. խաչաքանդակներ:

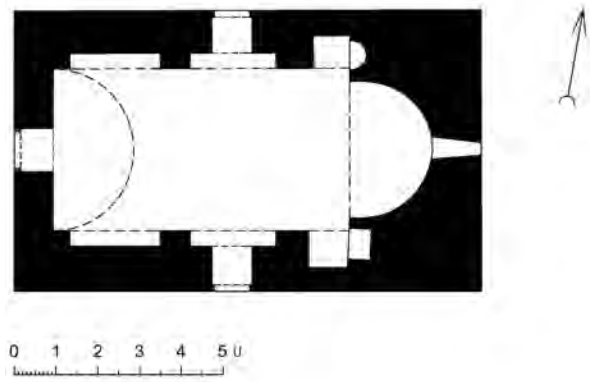
ը. Արձանագրություն. եկեղեցու արևմտյան մուտքից վեր ագուցված մարմարե սալիկին՝ փորագիր, 2 տող.

[Նո]ր(ո)գ[եցաւ] | 1903:
Հրատ. Ղետնդ արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվ., էջ 348:

Արձանագրություն ը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

89 Չոլաքյան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 39-40 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 300-301: Հարկ է շեշտել, որ Չոլաքյանի այն նշումը, թե «Հիսիսային պատը կռթնած է ժայռերու» (նույն տեղում), չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ այն առնվազն մոտ 1 մ հեռու է ժայռերից:

Մր. Գևորգ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից, հարավից, արևելքից, ներքին տեսքը դեպի արևմուտք, որմերին՝ խաչաքանդակներ, մկրտության ավազանի հատվածը և հատակագիծը (լուս. և շափ.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

Ծակ քար. վիմափոր լուսամուտը գտնվում է Մր. Աստվածածին եկեղեցու հարավարևմտյան եզրին՝

մուտքից ոչ հեռու՝ այժմյան եկեղեցուց դուրս: Արաբերեն կոչվում է «ղազաթ ալ-շահուգ»: «Դազա»

Ծակ քար (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

Աղբյուրի տեղահանված գուռը (լուս.՝ Ա. Հախնազարյանի, 1991 թ. և հողվածագրի, 2011 թ.)

նշանակում է «...պատուհան, լուսամուտ, իսկ «շահուզ»-ը կապոյտ հազն է: Հայերը... երբ Աստուածածնայ վերափոխման տօնին հոս ուխտի կու գային, քահանային ձեռամբ նոր մկրտուած կամ հիւանդ մանուկները կը մտցնէին լայն կողմէն ու նեղ կողմէն դուրս կը հանէին: Իբրեւ թէ այս սուրբ լուսամուտը հիւանդութիւններ կը բուժէր»⁹⁰:

Հավանական ենք համարում, որ մինչև հարավային որմի վերջին նորոգութիւնն այն ծառայել է որպէս եկեղեցու լուսամուտ:

Վանքի աղբյուրը. գտնվում է վանքի դիմաց՝ փոքրիկ գառիթափի ստորոտում⁹¹: Այժմ ունի բետոնե ջրավազան: Միակտոր քարից կերտված գուռը 1991 թ. Արմեն Հախնազարյանը տեղահանված է տեսել: 2011 թ.՝ մեր այցելության ժամանակ, այն երեսնիվեր ընկած էր ճանապարհի եզրին, իսկ ըստ Հակոբ Չոլաքյանի՝ 2018 թ. «...բերանքսիվար գլորած է գառիթափին վրայ»⁹²:

Մանդեր. Մբ. Գևորգ եկեղեցու մուտքի աջ կողմում գտնվում է միակտոր քարից կերտված ցորենձեծի երկու սանդ: Առաջինի՝ «...վերի տիամեթրը 70 սմ, շրջագիծը՝ 234 սմ, բերանի երիզի լայնքը՝ 10 սմ, արտաքին հասակը 48 սմ, փորուածքի խորու-

թիւնը ձագարածէ՝ 35 սմ: Երկրորդ սանդին... տիամեթրը՝ 108, շրջագիծը՝ 320 սմ, հասակ՝ 48 սմ, խորութիւնը տաշտածէ՝ 37 սմ»⁹³:

Մանդեր (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.)

90 Չոլաքեան Յ., նշվ. հողվ., էջ 40 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 301:

91 Նշվ. հողվ., էջ 41 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 303:

92 Նշվ. հողվ., էջ 41 և նշվ. աշխ., 2023, էջ 303:

93 Չոլաքեան Յ., նշվ. հողվ., էջ 41:

Հատվածներ նոր գերեզմանոցից (լուս.՝ հոգվածագրի, 2011 թ.)

Նոր գերեզմանոց. գտնվում է վանքի առջև: Գոյացել է 1960-ական թթ. հետո, երբ Սր. Ստեփանոս եկեղեցուն կից գտնվող հին գերեզմանոցում այլևս թաղումներ չեն կատարվել⁹⁴. «Արեւմտեան բաժինը յատկացուած է ալաուիներու, իսկ արեւելեան կողմը՝ հայոց: Լաթաքիա բնակող արամոցիները մինչև օրս իրենց թաղումները կը սիրեն կատարել գիւղին մէջ»⁹⁵:

2011 թ. գերեզմանոցում հիմնականում անմշակ սալատապաններ էին և 1 արձանագիր գերեզման:

թ. Տապանաքար. երկաստիճան պատվանդանի վրա, ուղղանկյունաձև, արձանագրությունը՝ տապանաքարի երեսին, փորագիր, 3-ական տող նույն բովանդակությամբ հայերեն և արաբերեն.

Աստ հանգչի | Պօղոս Շաուիթօ, | 1947-2007: |

هنا يرقد | بوغوص شاوليتو | ٢٠٠٧-١٩٤٧
Հրատ. առաջին անգամ:

Տապանաքար թ (լուս.՝ հոգվածագրի, 2011 թ.)

Սր. Թումա վանք. գտնվում է Արամո գյուղից 1 կմ հարավ-արևելք (35.620945, 36.140235): Վանքի հյուսիս-արևմուտքում անհիշելի ժամանակներից՝ հավանաբար վանքի ամայացումից հետո, գոյացել է Տեյր Թումա գյուղը⁹⁶, որն արաբերեն պաշտոնապես կոչվում է նույն ձևով՝ دير توما :

Վանքն առաջին անգամ վկայվել է 1864 թ. որպես ավերակ շինություն. «Յիշեալ Արամայ գիւղին լերանը ետեւի կողմը և անոր հարաւային ստորոտը ուրիշ վանք մի այլ կայ Տէր Տումա անուամբ, որ կ'երեւի թէ Տար Տումա պիտի ըլլայ, որ արաբացոց լեզուով Թումայի տունը կամ վանքը կը նշանակէ: Բայց հիմակ բոլորովին երեսէ ինկած է և ոչ ուխտատեղի է, ինչպէս վերոյիշեալ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Գեորգայ եկեղեցիները...»⁹⁷: Այնուամենայնիվ, նշված թվականին այն տեղի ակիների համար ուխտատեղի էր, և վերջիններս եկեղեցու խորանի վրա տեղադրել էին խորհրդանշական գերեզման. «Եկեղեցոյ աւագ սեղանին վերայ գերեզմանաձեւ շէնք մի կ'երեւի ետքէն շինուած, ուր տեղ այլազգի և նըսերի (*իմա՝ ալկի*) կոչուած աղանդաւորք ուխտի կ'երթան, սեղանին վերայի գմբէթը և պատը կործանուած է, ու այլազգեաց ձեռքով յետոյ հասարակ պատ մի հիսուած է»⁹⁸:

Ի դարի կեսերին ակիները վանքը ցանկանում են վերածել աղոթարանի, «սակայն կառավարութիւն արգիլած է»⁹⁹: Ավելի ուշ նրանք «...ուզած են սրբավայրին կից, ձախին բացուած տարածութեան մէջ գիւղական հանդիսութիւններու սրահ կառուցել եւ եկեղեցին իբրեւ մագան (*իմա՝ աղոթարան*) գործածել: Պետութիւնը արգելք հանդիսացած է: Հանդիսութիւններու շէնքը կիսատ մնացած է»¹⁰⁰:

94 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 286 և նշվ. հոդվ., էջ 41:
95 Նշվ. աշխ., 2023, էջ 303 և նշվ. հոդվ., էջ 41:

96 Հայտնի է, որ 1980-ական թթ. շատ փոքր գյուղում «...այլեւ ոչ մի բրիստոնեայ ընտանիք կը բնակի» (Ատրիանօ Արիա-կօ Նովելլօ, նշվ. հոդվ., էջ 85-86:
97 Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 99: Ավերակ է հիշվում նաև Ի դարի սկզբին (Թոթակից Բերիոյ, նշվ. հոդվ., էջ 1203: Հմմտ. Այծեանն, նշվ. հոդվ., էջ 27):
98 Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 99: Տե՛ս նաև Ղետնոյ արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվ., էջ 350:
99 Ղետնոյ արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվ., էջ 350:
100 Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., 2023, էջ 304:

Սբ. Թումա վանքը հյուսիսից, հարավ-արևմուտքից, հարավից և արևմուտքից (լուս.՝ Արմեն Հախնազարյանի, 1991 թ. և հոդվածագրի, 2011 թ.)

Վանքն այժմ գտնվում է Լաթաքիայի հնագիտության գրասենյակի հսկողության ներքո¹⁰¹:

101 Նույն տեղում:

Ինչ վերաբերում է ճարտարապետական մանրամասներին, ապա այն առաջինը նկարագրել է Ջաքարիա վարդապետը. «Սոյն սուրբ Թովմայի եկեղեցին բուն իրեն յատկացեալ ձեւ մի ունի: Բաց ի

Մր. Թումա վանքի եկեղեցին հյուսիսից, հյուսիս-արևմուտքից, ներքին տեսքը դեպի արևելք և արևմուտք (լուս.՝ հոգվածագրի, 2011 թ.)

տաճարի աագ դռներն ունի նաև ուրիշ դուռ մի ատենանին բերանը, որով եկեղեցույն սրահը դասեն ու սեղանեն կը բաժնուի: Սոյն դրան թե՛ կողմնակի և թե՛ վերին ու ստորին վիճակները քանդակները սքանչելի տիպ մի ունին, բայց ափսոս որ կիսով չափ արուած են...: Առաստաղը որ ամբողջ կը կենայ, սրբատաշ քարերով հիւսուած է և մէջտեղի կեղորոնի քարը հասարակ խաչ մի կը ներկայացնէ հաւասար թետերովը, որուն կեղորոնը բոլորակաձեւի մէջ կրկին խաչ քանդակուած է»¹⁰²:

1906 թ. տեր Արսեն Հարությունյանը գրում է. Մր. Թումա վանքը «...յունական ձեւով խորանի եւ դասի տեղեր ունի: Գմբէթի ներքեւի կեղորոնի քարը յունական խաչ մ'ունի»¹⁰³:

1980-ական թթ. վանք այցելած Ադրիանո Ալպագո-Նովելլոյի նկարագրությամբ՝ «Կառույցը ունի մէկ բաժանում, խորանին մասը կէս բոլորակ է, դուրսէն յայտնի (անսովոր երեւոյթ՝ հայկական աշխարհէն ներս), տանիքը՝ կազմուած յարդախառն շաղախով, այժմ բոլորովին քանդուած է: Արեւմտեան կողմը հետագային անելցուած է ընդարձակ ծածկուած սրահ մը, շատ նման հայկական վանքերու գաւիթներուն: Առաստաղը կազմուած է կոփուած քարերու խաչաձեւումով: Թէեւ այս կառույցը

գուրկ է որեւէ արձանագրութենէ եւ գեղագարդարումէ, սակայն հաստատ կրնանք ըսել, որ յարաբերաբար արդի ժամանակներու հայկական ճարտարապետութեան կը պատկանի ան (նոյնիսկ եթէ գաւիթը կրնանք մօտեցնել խաչակիրներու կարգ մը ճարտարապետական գործերուն)»¹⁰⁴:

2018 թ. Հակոբ Չոլաքյանը գրում է. «Եկեղեցական կառույցը ...երեք մաս ունի, գաւիթը, որ քառաթեւ գմբէթաւոր քառակուսի կառույց մըն է...: Գմբէթի չորս թեւերը կը միանան վերը վարպետօրէն ազուցուած խաչքարի մը, որուն կեղորոնը, շրջագիծի մը մէջ, կայ խաչի քանդակ մը...: Կողմի պատերուն վրայ ունի մէկական քառանկիւն պատուհան ու երկուքական կամարաձեւ լուսամուտներ...: Խորանի բաժինը դուրսէն կիսակլոր շրջագիծ մը կը ձեւացնէ, դարձեալ՝ երկու կողմէն մէկ անկիւնաքարով անելի նեղ...: Որքան որ նկատելի է, Չաքարիա վարդապետին յիշատակած խորանին վրայ յետնաբար շինուած ծածկը չկայ, ոչ ալ խորանին մէջ տեղադրուած տարիհը»¹⁰⁵:

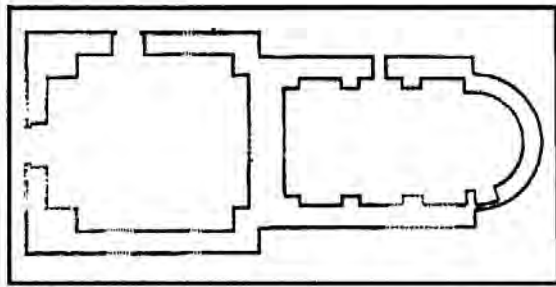
Ըստ 2011 թ. մեր ուսումնասիրության՝ կարող ենք ավելացնել հետևյալը. վանքը բաղկացած է եկեղեցուց և գավթից: Վերջինս քառակուսու մոտ շինություն է (արտաքին չափերն են՝ 8,94 x 8,50 մ): Ծարվածքն իրականացվել է միջին և մեծ չափերի

102 Լադաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 99: Տե՛ս նաև **Ղեւոնդ արքեպիսկոպոս**, նշվ. հոդվ., էջ 350:

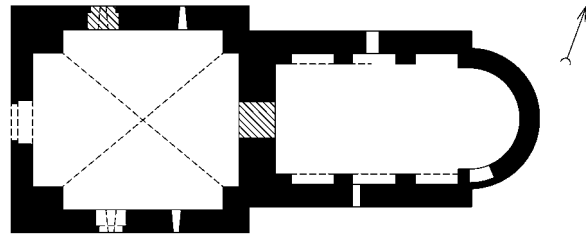
103 **Թորակից Բերիոյ**, նշվ. հոդվ., էջ 1203: Հմմտ. **Այծեան**, նշվ. հոդվ., էջ 27:

104 **Ադրիանո Ալիակո Նովելլո**, նշվ. հոդվ., էջ 85-86:

105 **Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., 2023, էջ 305:

Տէյր Թումայի՝ Թումասականի յատակագիծը

0 1 2 3 4 5 10 մ

Սր. Թումա վանքի հատակագիծը (չափ.՝ Ա. Ակպագո-Նովելյոյի, 1980-ական թթ., արտատպ.՝ Ատրիանո Ալիակո Նովելյո, նշվ. հոդվ., էջ 86 և հոդվածագրի, 2011 թ.), գավիթը հարավ-արևմուտքից, ներքին տեսքը դեպի արևելք, հարավ և հյուսիս (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

անմշակ, կոպտատաշ և սրբատաշ (առավել պատասխանատու հատվածներում) քարերի համադրությամբ: Հարթ տանիքով գավիթը ծածկված է խաչվող թաղով, որի կենտրոնական հատվածում միակտոր քարից կերտված խաչաձև փականի քարն է: Գավթի հիմնական մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից, իսկ հյուսիսային և հարավային ճակատներում առկա է ևս մեկական մուտք, դրանցից հյուսիսայինը փակված է: Լուսավորությունն իրականացվում է հյուսիսային և հարավային որմերի երկուսական լուսամուտով: Որմերին առկա են ավելի հին կառույցի ճարտարապետական բեկորներ, իսկ հիմնական մուտքի հյուսիսային կողմին հայերեն արձանագրություն: Գավիթը նորոգվել է 1991 թ.-ից հետո՝ մինչև 2011 թ.:

Եկեղեցին (արտաքին չափերն են՝ 11,29 x 6,60 մ) ուղղանկյունաձև, միանավ և քարաշեն (շարվածքը՝ միջին և փոքր չափերի կոպտատաշ քարերով) կառույց է: Փլուզված ծածկը հյուսիսում և հարավում հենված է եղել որմնասյուներից բարձրացող որմնակամարների: Սրահն արևելյան կողմում ավարտվում է արտաքուստ շեշտված կիսաշրջան խորանով: Եկեղեցու միակ մուտքն արևմտյան շքամուտքից է՝ գավթից, որն այժմ փակված է: Լուսավորությունն իրականացվել է հյուսիսային և հարավային որմերի մեկական, իսկ արևելյան որմի միակ լուսամուտով, որոնցից պահպանվել է միայն հյուսիսայինը: Ըստ ճարտարապետական առանձնահատկությունների՝ այն թվագրում ենք ԺԲ-ԺԳ դդ.:

Սր. Թումա վանքի գավթի քաղը, խաչաձև փականի քարը, եկեղեցու մուտքը՝ գավթից, ավելի վաղ կառույցի ճարտարապետական բնկորներ գավթի որմնքին (լուս.՝ հողվածագրի, 2011 թ.) և եկեղեցու ներսում ավիճների խորհրդանշական գերեզմանը (լուս.՝ Ա. Հայխանազարյանի, 1991 թ.)

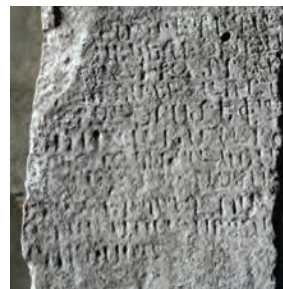
Ժ. Արձանագրություն. գավթի արևմտյան մուտքի հյուսիսային կողմին փորագիր, 10 տող.

...թ [մ]տեք ի գա[ւ]իթ [սուրբ] եկեղեցոյս ... | ... [շէ]ք գտ(ե)ր Թե[ն]որոյնս եւ առ ըն[դ] ... | ... գայր Ստեփա[ննոս] ... | ...Խ(ա)չտ(ու)ր | ... Գիրաւկոս, | ... | ... Ծեր Պաւղոս ... | թ...ա...մ... | ...մ...:

Հրատ. Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 99: **Ղեւոնդ արքեպիսկոպոս**, նշվ. հողվ., էջ 350: **Տեմիրճեան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 374: **Չոլաքեան Յ.**, նշվ. աշխ., 2021, էջ 149: **Նույնի** նշվ. աշխ., 2023, էջ 303:

Ծանոթ. Չաքարիա վարդապետը գրում է. «Իսկ տաճարին աւագ դրան հարաւային շեմին լայնադիր քարերուն մէկուն վրայ կերելին հայկական երկաթագիրներ կիսամաշ եւ դժուարընթեռնի...» (Լաղաքիոյ հայաբնակ գիւղօրէից..., էջ 99): Հավանաբար նույն արձանագրության մասին խոսելիս Արսեն քահանան նշում է. «Պատուհանի մը եզերքը խոշոր քար մը զետեղուած է, որու վրայ յունական (թերեւս արաբերէն) գրերով բառեր կան անընթրոնելի» (**Թղթակից Բերիոյ**, նշվ. հողվ. էջ 1203): Նույնը կրկնում է նաև Այծյամնը. «Վանքին պատուհաններուն միոյն

եզերքը յունական եւ օտար (արամական լեզու կը կարծեն տեղացիք) արձանագրութիւններ կան» (**Այծեանն**, նշվ. հողվ., էջ 27): 1958 վանք այցելած Բերիո թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ արք. Չեպեյանն արձանագրության մասին նշում է. «Մայր դրան պատին վրայ արձանագրութիւններ կան: Հագի քանի մը գիրեր կրցանք կարդալ» (**Ղեւոնդ արքեպիսկոպոս**, նշվ. հողվ., էջ 350):

Արձանագրություն Ժ (լուս. և գրչ.՝ հողվածագրի, 2011 և 2024 թթ.)

ՇՆՈՐՀԼԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

○ ՆՅՈՒՌԱԿԼԱ ԼՏԿՅՈՒԹՅԱՆ ՀԼՍԱՐ

- «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնարկությանը
- «Յ. Յոզևանյան» ընտանեկան հիմնադրամին
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Յախնազարյանին
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի գիտական խորհրդի անդամ Յոզևան Սիմոնյանին

○ ՏԵԽՆԻԿԼՅՈՎ ԼՂԼՀՈՎԵԼՈՒ ՀԼՍԱՐ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
- «Յգորացկենք Յայաստանը» բարեգործական կազմակերպությանը
- ՅՃՈՒ հիմնադրամի բարեկամ Վահագն Նազարյանին

○ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՀԼՎԱՔԼՅՈՒՒ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՍԱՐ

- Չափեն Սարգսյանի ընտանիքին
- Յարություն Խաչատրյանին
- Միհրան Ղազարյանին
- Ժան-Կլոդ և Շանթել Յոթելիեններին
- Սամվել Այվազյանին
- Լեռնիկ Յովհաննիսյանին

○ ՀԼՋՎԼԳՅՈՒՏ ԳՐԲԵՐ ՆՎԻՐԵԼՈՒ ՀԼՍԱՐ

- Ժիրայր Քոչարյանին
- Յոզևան Սիմոնյանին

ՏՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՍՄԱԿՈՐ
ՀԴԿՁՄՍ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԳՐԱՏՐԱՎՈՒԿՈՒԿԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՀՈՒՍՄԱԿՈՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Հ. ՀՈՒՍՄԱԿՈՐ
ԸՆՏՐԱՆԿԱՆ ՀՈՒՍՄԱԳՐԱՄԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՐԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒԽՆԱԿՈՐԿՈՂ ՀՈՒՍՄԱԳՐԱՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2025

ISSN 1628-2003

25001 >

9 771628 200001

